

СТАН ЦЕРКОВНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

О. Ф. КОШОЛАП

Незважаючи на позитивні тенденції в розвитку системи освіти України в середині ХІХ ст., все ж становище в цій галузі залишалося вкрай важким. Особливо критичною ситуація була в сільській місцевості, де феодално-кріпосницькі пережитки та недосконалість реформаційної політики самодержавства стояли на перешкоді розвитку системи освіти.

Висвітленню проблеми розвитку освіти в зазначений період, у свій час, вже приділяли увагу Величкіна В. М., Жильцов П. А., Поліщук М. С., Сесак І. В. та інші російські та українські науковці. Досліджуючи проблему становлення початкової та середньої освіти в Україні, та Поділлі зокрема, вони так і не звернули належної уваги на діяльність та матеріальне становище такого типу початкової освіти як школи грамоти.

Мета статті – розкрити сутність їх діяльності на території Поділля наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., їх кадрове забезпечення та матеріальне становище.

До середини ХІХ ст. основним типом початкових навчальних закладів, що функціонували на території Поділля, були церковнопарафіяльні школи, які перебували під опікою та контролем церковного відомства. У другій половині ХІХ ст. почали утворюватись світські початкові навчальні заклади, які стали називатися школами грамоти.

Внаслідок освітньої реформи 1884 року та «Правил про церковнопарафіяльні школи» школи грамоти перейшли під контроль Святішого Синоду. 4 травня 1891 року були затверджені «Правила про школу грамотності», які офіційно поклали початок розвитку народної освіти в Україні. Згідно з «Правилами» і доданого до них циркуляру, Міністерство освіти, даючи дозвіл на відкриття в населених пунктах нових шкіл грамоти, де вже функціонували школи духовного відомства, зобов'язані були погоджувати та отримувати дозвіл Єпархіальної вчительської Ради, а також враховувати місцеві умови [3, с. 554].

Школи грамоти являли собою особливий тип початкової освіти, яка за своїм значенням ставилася помітно нижче церковнопарафіяльної. На перших порах функціонування навчальні заклади такого типу були покликані поєднати навчання селянських дітей із їхнім морально-релігійним вихованням.

«Перше призначення народної школи, – наголошує Д. Сініцький, – навчати тому, чому навчає церква, а вона вчить не тільки знати та вірувати, але і як бути людиною...» [12, с. 19].

Згідно з «Правилами про школи грамотності» (1891 р.), шкільна початкова мережа мала розширюватись не стільки за рахунок державних асигнувань на освітню галузь, скільки за рахунок «вільних селянських шкіл» і «домашніх шкіл грамотності», які фінансувалися за рахунок коштів волосних бюджетів або ж самими селянами за розподільчим характером. Архівні джерела свідчать, що чиновники не вели регулярного обліку таких шкіл, а тому, іноді, відсутні статистичні дані про динаміку їх розвитку та кількість дітей, які в них навчалися. Ініціаторами відкриття шкіл грамоти, як свідчать документи, виступали переважно сільські громади, священнослужителі, місцеві органи влади тощо.

Наприклад, 13 грудня 1895 року до Єпархіальної Вчительської Ради звернулася громада с. Михайлівки Тиврівської волості щодо відкриття в селі школи грамоти. У зверненні говорилося: «Приймаючи до уваги, що в нашому селі всі діти шкільного віку не освічені, і хоч ми й беремо участь у фінансуванні Тиврівського народного училища (83 крб. в рік), але своїх дітей в цей навчальний заклад не посилаємо. Це пояснюється тим, що училище розташоване в 3 км. від Михайлівки та ще й за р. Бугом, під час розливу якого зв'язок із Тивровом на довгий час припиняється. Ми, селяни, стурбовані за релігійно-моральне виховання своїх дітей і, виходячи з цього, постановили: відкрити в нашому селі Михайлівці в громадському будинку школу грамоти. Виділяти на її утримання з 1 січня 1896 року зазначену суму: на заробітну плату вчителя – 80 крб., на опалення та освітлення – 18 крб., на оплату сторожу – 12 крб. і на придбання навчальних посібників – 10 крб. Таким чином, загальна сума видатків становить 120 крб., яку громада зобов'язується асигнувати за розкладкою...» [23, с. 57-59].

Тільки з 1891 по 1898 рік на території Вінниччини були відкриті та успішно функціонували школи грамоти в селах: Вишинка Вінницького повіту [18, с. 6], Заливанщинці Тиврівського повіту [19, с. 82-91], Райки [22, с. 27-28], Пулківці [19, с. 83], Янків Тиврівського повіту [23, с. 59-60] та багатьох інших населених пунктах Подільської губернії.

Наприкінці XIX ст. школи грамоти в чисельному співвідношенні значно випереджали церковнопарафіяльні навчальні заклади. Зокрема, на території губернії в 1892 році успішно функціонувало 526 церковнопарафіяльних і 726 шкіл грамоти, в яких навчалося 50 156 учнів, що становило 66,4% всіх учнів у губернії [6, с. 29]. Згідно з даними за 1900 рік, у школах грамоти Подільської єпархії навчалося 14 779 хлопчиків і 12 878 дівчаток [16, с. 22-23].

Школи грамоти поділялися на однокласні з дворічним курсом і двокласні з чотирирічним курсом навчання. Ці навчальні заклади, на відміну від інших початкових навчальних закладів, давали дітям знання не більші, ніж їх отримували учні першого класу церковноприходської школи. Користуючись свободою у виборі напрямку навчання, вчителі шкіл грамоти навчали дітей письму, читанню, арифметиці, закону Божому, церковному співу тощо. Зміст навчання у цих навчальних закладах був повністю підпорядкований релігійно-моральному вихованню учнів, що не відповідало загальному напрямку офіційної світської початкової школи [14, с. 228].

Досить часто вибір предметів, які вивчалися в навчальних закладах такого типу, визначався й можливістю громади оплачувати роботу вчителя. Розмір збору на користь школи значною мірою залежав від матеріального статку членів громади та розподілявся диференційовано: з бідніших – менше, а з багатших – більше. При наявності вільних коштів на рахунок общини, її члени рішенням загального сходу села могли найняти для своїх дітей спеціалістів і з інших предметів, а саме: учителя гімнастики, рукоділля, ремесла та ін.

Основною формою організації навчально-виховної роботи в школі грамоти був урок, під час якого навчання відбувалось аналітично-звуковим методом. Тобто, діти шляхом багаторазового повторення механічно заучували напам'ять незрозумілий текст підручника, вірш або молитву. Поширення цього методу було зумовлено рядом причин, а саме: школи грамоти на початковому етапі свого існування були погано забезпечені навчальною літературою, тому в багатьох випадках підручник був тільки у вчителя; інша, не менш важлива причина полягала в тому, що селянські діти практично не знали російської мови, а якщо і знали, то дуже погано. Саме тому, при вивченні російської мови все більше місце займало пояснювальне читання, під час якого вчитель, прочитавши уривок тексту, намагався розтлумачити його так, щоб діти зрозуміли його зміст і могли без помилок відтворити напам'ять або на папері. Тому навчання письму відбувалось одночасно з навчанням дітей читати. При застосуванні такої методики вчитель надто багато уваги зосереджував на виконанні учнями письмових вправ, що значно зменшувало увагу і призводило до швидкої втомлюваності дитини. Навчання арифметики відбувалось так: початкові навчання рахувати на дійсних предметах, усний рахунок, рішення прикладів і задач, вправи на рахівниці [13, с. 70].

Здебільшого, навчально-виховний процес у навчальних закладах подібного типу зводився до прищеплення учням почуття страху, беззаперечної покори волі вчителя. Заснована на муштрі існуюча система навчання і виховання зводила нанівець особистісні інтереси дітей, їхні здібності та побажання, вікові та індивідуальні особливості. Так, для контролю за навчанням і вихованням сільських дітей у школах були складені спеціальні списки хлопчиків і дівчаток віком від 8 до 16 років, які зобов'язані були ходити на заняття не тільки в зимову, а й у літню пору року [17, с. 65].

У 1897 році Міністерство народної освіти, прагнучи в певній мірі задовольнити вимоги часу та покращити якість навчання, видало нову пояснювальну записку до навчальних програм, якими керувалися вчителі початкових шкіл. У пояснювальній записці зверталася увага педагогів на необхідності застосування інноваційних підходів у навчально-виховному процесі, дотриманні під час занять принципів свідомості, самостійності, послідовності та ін.. Так, у пояснюючій записці до програми із закону Божого від педагога вимагалось, щоб при вивченні молитов діти не просто відтворювали заучені напам'ять фрази, а розуміли та глибоко усвідомлювали їх зміст, щоб їхні серця завжди були відкриті [15, с. 1801-1802].

Однак, як свідчать документи, видаючи вказівки та розпорядження, владні структури мало переймалися проблемами матеріального забезпечення шкіл грамоти. Особливо гостро стояла проблема забезпечення їх підручниками та навчальними посібниками. Це пояснюється не тільки тим мізерним розміром коштів, які виділяли на закупку навчальної літератури сільські громади, а й ставленням керівництва навчальним округом, яке, економлячи кошти, забороняло замінювати старі та

застарілі підручники новими. Значною перешкодою в забезпеченні навчальною літературою була й віддаленість окремих сіл від волосних і повітових центрів. У даному випадку наближені до міст і містечок села, в яких функціонували школи грамоти, забезпечувалися літературою значно краще, ніж ті, які розташовувались на окраїнах волосних і повітових центрів.

Негативно впливало на забезпечення освітніх закладів навчальною та методичною літературою й те, що значна частина підручників і навчальних посібників для шкіл України, та Поділля зокрема, видавались у Росії, тому вони досить довго доходили до українського учня. Єдиного стандарту як і розподілу підручників за роками навчання в школах грамоти не було. Зміст навчання, підручники та інша навчальна література, якою користувалися педагоги в школах грамоти, обов'язково погоджувались із Священним Синодом і Училищною Вчительською Радою при ньому [9, с. 12].

Документи свідчать, що якість навчання в школах грамоти, що функціонували на території Поділля, була досить низькою. Це пояснюється цілим рядом негативних чинників, які мали місце в навчально-виховному процесі початкових навчальних закладів даного типу.

По-перше, більшість шкіл грамоти розміщувалася в селянських хатах, будинках священиків, церковних сторожках, арештантських, волосних правліннях, у приміщеннях, виділених поміщиками або сільською громадою, які не відповідали найелементарнішим санітарно-гігієнічним вимогам для здійснення повноцінного навчання дітей. Чимало таких приміщень було в аварійному стані та могли в кожен мить завалитися. В одних із них прогнили покрівлі, тому під час негоди заняття в таких школах припинялися. В інших – вікна та двері настільки мали поганою станом, що не могли захистити учнів від вітру та холоду [5, с. 31].

Повітові структури мало переймалися проблемою забезпечення шкіл грамоти приміщеннями, тому всі витрати щодо їх спорудження брали на себе члени сільських громад. Так, наприклад, у 1860 році в с. Ведмеже Вушко Вінницького повіту священик Йосип Городецький відкрив початкову школу для селянських дітей у своїй хаті. Спочатку в ній навчалось вісім хлопчиків і три дівчинки. Саме така кількість дітей змогла поміститися в оселі священика. Коли кількість дітей, бажаючих отримати освіту зростає, Й. Городецький звернувся з проханням про виділення приміщення для школи до повітового старшини Турчинова. Однак останній на численні звернення священика та батьків так і не відреагував. Тоді волосний староста Місюра звернувся із закликом до місцевої громади, і селяни на свої кошти і власними силами спорудили великий будинок для школи. Він складався з двох половин, що давало змогу одночасно навчати і хлопчиків, і дівчаток [10, с. 556].

Архівні джерела свідчать, що батьки та вчителі досить часто зверталися зі скаргами до Губернської та Єпархіальної Вчительської Ради, але будь-якої реакції чиновників так і не дочекалися. Підтвердженням цьому є лист учителя Сокилецької школи грамоти Печарської волості Брацлавського повіту, який скаржився на важкі умови, в яких йому доводиться навчати дітей. «Приміщення школи збудоване в сирому місці й перебуває в аварійному стані. Зимом настільки холодно та сиро, що діти часто хворіють: у них розвивається ревматизм, а від сирого та затхлого повітря часто паморочиться в голові» [4, с. 32].

З подібними проханнями до Губернської Єпархіальної Вчительської Ради звернулися батьки та вчителі шкіл грамоти: с. Хутори-Кривошеїнські Літинського повіту [21, с. 9-10], с. Хутори Кривошеїнські Вінницького повіту [20, с. 5-10], с. Хропотівка Бережанської волості Кам'янецького повіту [5, с. 32], с. Білоусівки Тульчинського повіту [6, с. 166] та багато ін.

По-друге, повітові та волосні урядовці здебільшого байдуже ставилися до організації навчання сільських дітей. Вони не проводили роботи з батьками щодо відвідування дітьми школи, не переймалися станом шкільних приміщень і забезпеченням шкіл навчальною та методичною літературою. Цей факт мав сумні наслідки, які прямим чином відбивалися не тільки на моральній і матеріальній стороні сільського населення, але й на якості отримуваної їхніми дітьми освіти [17, с. 64].

По-третє, становище шкіл грамоти залишалось важким і внаслідок залишкового фінансування з боку владних структур. Наприклад, у 1900 році подільське губернське керівництво асигнувало на школи грамоти 125990 крб., в той час як на церковнопарафіяльні школи була виділена сума значно більша: на однокласні початкові училища 326209 крб., на двокласні – 3312 крб., на другокласні – 26831 крб., 2000 крб. на обіди для дітей, які навчалися в духовних семінаріях і жіночих училищах. Таким чином, видатки на церковнопарафіяльні початкові навчальні заклади значно перевищували видатки на школи грамоти, фінансування яких забезпечувало всього 60% потреб школи [16, с. 44]. Підтвердженням цьому є дані про матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти Могилівського повіту в 1891-1896 рр (див табл.1) [2, с. 258].

**Матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти
Могилівського повіту в 1891-1896 рр.**

Рік	Кошти, використані на утримання шкіл Могилівського повіту	Середні витрати на одну школу в (руб.) в рік		Середні витрати на одного учня в (руб.) в рік	
		Могилівський повіт	В цілому по губернії	Могилівський повіт	В цілому по губернії
1891	7579	74	87	2,4	2,3
1892	10178	98	124	2,84	3,11
1893	8310	78	112	2,17	2,5
1895	13794	122	171	3,5	4,1
1896	15418	132	176	3,6	4,2

По-четверте, погано забезпечені в матеріальному плані школи грамоти мали і менш підготовлених учителів. Церковне відомство допускало до навчання в цих школах кого завгодно. Здебільшого обов'язки вчителів у школах грамоти, що функціонували на території Поділля, виконували люди, які не мали спеціальної педагогічної підготовки, а саме: відставні солдати, служителі церкви та ін.

Так, при узагальненні даних по Київському навчальному округу за 1902 рік, до якого належала і освітня система Поділля, щодо ступеня готовності вчительства до здійснення навчальної діяльності, у церковноприходських школах і школах грамоти виявлено, що вчительський персонал у переважній більшості був слабо підготовлений до педагогічної роботи. Зокрема, із «загального числа вчителів (2024), за винятком членів причту, що викладали в церковноприходських школах і школах грамоти, всього 719 осіб або 35,5% мали педагогічну освіту та свідоцтва, що засвідчували їхнє право на викладацьку діяльність (у 1901 році цей відсоток був значно вищий і становив 59,1%), учителів, що отримали освіту в початкових школах і вдома, налічувалося 1305 осіб або 64,5% (у 1901 році – 40,8%)» [8, с. 178].

Значна частина вчителів шкіл грамоти сама з великим трудом уміла читати та писати, не приділяючи вчительській роботі серйозної уваги. Внаслідок цього заняття в школах грамоти проводилися не систематично, а якщо й проводились, то на низькому методичному рівні. З приводу цього Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор у 1876 році писав міністру народної освіти, що участь духовенства у справі народної освіти приносить не користь, а велику шкоду, бо більшість священиків надто недбало виконують свої вчительські обов'язки в школах [26, с. 21].

«Є в губернії ряд шкіл, – говорилося в «Подольських Епархиальних ведомостях», – які існують без будь-якої користі. Є й такі, які існують тільки на папері, а їх існування засвідчують тільки звіти. Є священнослужителі, які не беруть участі у справі народної освіти, але це поодинокі факти. Тому не можна стверджувати, що всі священики ледацюги та дармоїди...» [11, с. 1004].

Мало чим змінився освітній рівень учителів шкіл грамоти і в наступні роки. Так, згідно з даними Подільської Епархиальної Вчительської Ради за 1906 рік, у церковноприходських школах і школах грамоти, що функціонували на території губернії, «педагогічну діяльність здійснювали, враховуючи і членів причту (19 чоловік), 1878 осіб із них: священнослужителів 1, дяків 7, псаломщиків 11, учителів із особливим статусом 1355 і вчителів-жінок 504. При узагальненні відповідних даних і вивченні рівня підготовки вчительського персоналу, за винятком членів причту, виявилось наступне: із загального числа вчителів (1869), що здійснювали навчання в церковноприходських школах і школах грамоти, отримали педагогічну освіту або іншу освіту та мали посвідчення вчителя за особливим випробуванням, було 1.085 осіб або 58,4% (у 1905 році 63,3%), вчителів, що не мали спеціальної освіти, а отримали її в початкових школах та вдома – 774 або 41,6% (в 1905 році – 68,7%)» [8, с. 178].

У 1907 році якісний показник професійної підготовки вчителів шкіл грамоти, що функціонували у Подільській губернії, в порівнянні з попереднім роком ще більше погіршився. Так, звання вчителя школи грамоти мали тільки 240 осіб, а 485 учителів не мали ніяких свідоцтв, що засвідчували б їх право на педагогічну діяльність: усього лише 37% учителів мали право навчати [1, с. 14].

Таким чином, школи грамоти постійно відчували нестачу кваліфікованих педагогічних кадрів. Така погана забезпечуваність шкіл грамоти кваліфікованими педагогічними працівниками пояснюється тим, що наприкінці XIX – початку XX ст. на території Поділля функціонували лише 1 Вінницька

церковно-вчительська та 12 другокласних шкіл, які готували вчителів для церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, в яких навчалося всього 706 учнів. Та мізерна кількість спеціалістів, яку вони випускали, не могла в повній мірі задовольнити потреби губернії у кваліфікованих вчительських кадрах [25, с. 79].

Окрім того, значна частина молодих спеціалістів відмовлялися від роботи у школах грамоти у зв'язку з мізерною заробітною платою роботи вчителя в них. За офіційними даними, розмір оплати роботи вчителя в школах грамоти був значно меншим, ніж учителя інших типів навчальних закладів. Якщо взяти за норму розмір заробітної плати вчителів інших типів навчальних закладів в 300-400 крб. на рік, то лише 374 (22,3%) вчителів церковноприходських шкіл і шкіл грамоти мали такий заробіток. 77,7% вчительського персоналу зазначених навчальних закладів отримували менше норми. Згідно з даними Святішого Синоду, в 1907 році близько 9 тис. учителів церковнопарафіяльних шкіл отримували не більше 15 крб. в місяць, а 5 тис. учителів шкіл грамоти отримували менше 10 крб. у місяць [5, с. 28].

«Така мізерна зарплата, – наголошує І. В. Сесак, – не давала можливості вчителю школи грамоти одягнути та прохарчувати сім'ю, дати відповідну освіту своїм дітям, створити найелементарніші умови для свого професійного та культурно-освітнього рівня. Злидні зумовлювали систематичне недоїдання, хвороби і навіть випадки самогубства серед учителів. Безрадісною була і старість народного вчителя. Мізерна пенсія не могла забезпечити його існування і тим більше утримувати сім'ю» [13, с. 94].

Зазначені причини призвели до падіння престижу шкіл грамоти серед подільського селянства та різкого відтоку з них дітей, що спричинило до скорочення кількості початкових закладів відповідного типу. Ця негативна тенденція зберігалась і в наступні роки. Наприклад, у 1905-1906 навчальному році кількість шкіл грамоти, в порівнянні з попередніми роками, зменшилась у два рази [7, с. 34].

При виборі навчального закладу для своїх дітей батьки почали віддавати перевагу церковноприходським школам, матеріальне та методичне забезпечення яких було значно кращим. В результаті цього на початку ХХ ст. кількість церковноприходських шкіл у повітах Подільської губернії значно перевищувала кількість шкіл грамоти (див. табл. 2) [4, с.74].

Таблиця 2

Кількісний показник церковноприходських шкіл і шкіл грамоти в Подільській губернії на 1905 рік

ПОВІТИ	Двокласні церковно-приходські школи	Однокласні церковноприходські школи	Школи грамоти	РАЗОМ
Балтський	-	157	90	247
Брацлавський	-	126	17	143
Вінницький	4	71	42	117
Гайсинський	2	112	30	144
Кам'янецький	-	131	25	156
Летичівський	-	74	25	99
Літинський	2	132	21	155
Могилівський	-	89	34	123
Ольгопільський	3	104	28	135
Проскурівський	-	107	52	159
Ушицький	-	104	32	136
Ямпільський	2	106	32	140
Всього по губернії	13	1313	428	1754

У зв'язку з кризовим станом шкіл грамоти Єпархіальна Вчительська Рада звернулася до Подільського губернського комітету у справах земського господарства з проханням про фінансову підтримку зазначених навчальних закладів. У вересні 1907 року Подільський губернський комітет у справах земського господарства погодився надавати субсидії 312 школам грамоти, в яких на той час навчалося 6811 хлопчиків і 3500 дівчаток, за умови їх реорганізації у церковноприходські початкові школи. Для активізації реорганізації шкіл грамоти кожному вчителю було обіцяно доплачувати по 150 крб. до щорічної заробітної плати [24, с. 133].

Позиція губернського комітету була підтримана Єпархіальною Вчительською Радою і на початку 1908 року всі 312 школи грамоти, що функціонували на території Подільської губернії, були перейменовані в церковноприходські школи [5, с. 23].

Одночасно з перейменуванням шкіл грамоти в церковноприходські школи, відповідно Циркуляра Єпархіальної Вчительської Ради, «сільські священики зобов'язані були проводити роботу з прихожанами про передачу шкільних і підсобних приміщень, а також земель, на яких вони розміщувались, у підпорядкування церкви» [19, арк. 82].

Незважаючи на вказані недоліки, школи грамоти, за час свого існування, відіграли значну роль у поширенні освіти серед селянських мас. Вони стали осередками культури та освіти у віддалених населених пунктах Подільської губернії.

Список використаної літератури:

1. Ванчаков А. М. Краткий историко-статистический обзор развития церковной школы с 1884 до настоящего времени (1884 - 1909 гг.) / А. М. Ванчаков. – СПб, 1909. – С. – 14.
2. Войтович В. В. Стан народної освіти в Могилівському повіті наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.. / Зб. наук. праць 2-ї Могилів-Подільської краєзнавчої конференції / В. В. Войтович, О. В. Войтович – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – 288 с.
3. Краткий очерк церковно-приходского дела в Подолии за последнее десятилетие (1884-1894 гг.) : Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям №49 1886 года.
4. Лисий А. К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської єпархії) / А. К. Лисий. – Вінниця, 1995. – 120 с.
5. Начальное народное образование в Подольской губернии 1908-1909 гг., Камянец-Подольский, 1910. – с. 28-32
6. Обзор Подольской губернии за 1892 год. – С. 29, 166.
7. Обзор Подольской губернии за 1902 год. – С. 34.
8. Обзор Подольской губернии за 1906 год. – С. 178.
9. Полищук Н. С. Начальное и среднее образование на Правобережной Украине в 60-90-х годах ХІХ в. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / Поліщук Н. С. – К., 1974. – С. 12
10. Подольские Епархиальные Ведомости. – №324. – 1872. – С. 556.
11. Подольские Епархиальные Ведомости. – №49, 1886. – С. 1004.
12. Синицкий Д. Исторические сведения о подольской духовной семинарии. / Д. Синицкий. – Камянец-Подольский, 1895. – 119 с.
13. Сесак І. В. Освіта на Поділлі : у 2-х ч. / І. В. Сесак, Г. Д. Мітін. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Ч. І. – 152 с.
14. Сесак І. В. Школи грамоти Поділля в кінці початку ХХ ст.. / І. В. Сесак // Матеріали 9-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський., 1995. – С. 228.
15. Фальборк Г. Настольная книга по народному образованию. – В 4-х т. / Г. Фальборк, В. Чарнолуцкий. – СПб., 1904. – Т. 3. – С. 1801-1802.
16. Церковные школы Российской империи в 1900 году. – СПб, 1903. – С.22-29
17. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО) Д. 205, оп.1, спр. 29, арк. 64-65..
18. ДАВО, Д. 213, оп.1, спр. 3, арк. 3-6,
19. ДАВО. Ф.Д. 283, оп. 1, од. зб. 2, арк. 82-91.
20. ДАВО. Д. 283, оп. 1, спр. 8, арк. 5-10
21. ДАВО. Д. 283, оп.1, спр. 98, арк. 9-15
22. ДАВО, Ф. 283, оп.1,од. зб. 2
23. ДАВО, Ф. 283, оп.1,од. зб. 4, арк. 57- 60
24. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО) Ф. 429, оп.1, од. зб. 33 (В), арк.133.
25. ДАХО. Ф. 429, оп. 1, од.зб. 336, арк.79
26. ЦДІА України у м. Києві, ф. 707, оп. 225, од. зб.138, арк. 21(зв.)